

Grzegorz Pawlikowski
(Uniwersytet Rzeszowski)

Między komunistyczną a demokratyczną praworządnością. Problem byłych ukraińskich więźniów Centralnego Obozu Pracy w Jaworznie

Słowa kluczowe: Centralny Obóz Pracy w Jaworznie, Ukraińcy, mniejszości, akcja „Wisła”
Keywords: Central Labour Camp in Jaworzno, Ukrainians, minorities, “Vistula” campaign

Po roku 1989 w stosunkach polsko-ukraińskich jedną z najbardziej drażliwych kwestii była polityczna i historyczna ocena akcji „Wisła”. Choć za jej główną przyczynę należy uznać aktywność polityczną Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów (OUN) i zbrojną Ukraińską Powstańczą Armię (UPA) w Polsce południowo-wschodniej, to ogólnie były nią niepowodzenia polityki narodowościowej komunistycznych władz polskich w okresie od lipca 1944 do marca 1947 roku. Po wyznaczeniu przebiegu nowej granicy wschodniej okazało się, że w nowych granicach państwa polskiego zamieszkuje ok. 650-700 tys. Ukraińców i Łemków. Problem tych mniejszości próbowano rozwiązać według komunistycznych koncepcji w praktyce oznaczającej ich przesiedlenie (dobrowolne i przymusowe) do Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (październik 1944 r. - marzec 1947 r.)¹. Przedłużający się okres transferu tej (ok. 480/490 tys. osób) ludności do USRR, stanowiącej oparcie dla UPA, wymusił na władzach wcielenie w życie nowych koncepcji rozwiązania tzw. „kwestii ukraińskiej” w postaci akcji „Wisła”².

---

¹ J. Pisuliński, *Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944-1947*, Rzeszów 2009; P. Skrzynecki (L. Brzoza), *Wysiedlenie ludności ukraińskiej z Polski w latach 1944-1946*, Warszawa 1988.

² Zob.: G. Motyka, *Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła”. Konflikt polsko-ukraiński 1943-1947*, Kraków 2011; G. Motyka, *Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943-1948*, Warszawa 1999; W. Piętoski, *Stosunki polsko-ukraińskie po wybuchu II wojny światowej. Zarys*, Czarna 1988; W. Poliszczuk, *Akcja „Wisła”. Próba oceny*, Toronto 1997; E. Prus, *Operacja „Wisła”. Fakty-fikcje-refleksje*, Wrocław 1994; A. B. Szcześniak, W. Z. Szota, *Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce*, Warszawa 1973; A. Tomacki, *Akcja „Wisła” w powiecie białskim na tle walki politycznej i zbrojnej w latach 1944-1947*, Biała-Podlaska-Warszawa 2003.

Stanowi ona przykład efektywnych, ale często pozaprawnych działań organów państwa w stosunku do własnych obywateli. Zazwyczaj kojarzy się ona ze śmiercią gen. Karola Świerczewskiego w Jabłonkach (28 marca 1947 r.)³, którą władze propagandowo wykorzystały jako uzasadnienie do przymusowego przesiedlenia większości Ukraińców i Łemków (ok. 140 tys.) na tzw. „Ziemie Odzyskane”⁴. Dla tych ostatnich akcja „Wisła” była wielowymiarowym (transfer ludności, represje, walki polsko-ukraińskie, likwidacja struktur kościoła prawosławnego i greckokatolickiego) oraz tragicznym doświadczeniem.

Biorąc pod uwagę obowiązujący w 1947 r. stan prawny akcja „Wisła” charakteryzowała się m.in. pozaprawnym trybem wprowadzenia, stosowaniem zasady odpowiedzialności zbiorowej, ograniczeniem prawa do swobodnego poruszania i osiedlenia się oraz swobody i wolności wyznania, łamaniem zasady prawa własności i procedur sądowych, ograniczeniem wolności bez wyroku sądowego i przypadkami bezprawnego osadzenia w Centralnym Obozie Pracy (COP) w Jaworznie⁵.

Obóz ten zorganizowany został na bazie utworzonego w 1943 r. Arbeitslager Neu-Dachs – filii KL Auschwitz. Po 1945 r. wykorzystywany był przez oddziały Armii Czerwonej, a następnie przez Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego⁶. Decyzja o osadzeniu w tym obozie osób zatrzymanych w ramach akcji Wisła została podjęta przez Biuro Polityczne Komitetu Centralnego Polskiej Partii Robotniczej na posiedzeniu w dniu 23 kwietnia 1947 r.⁷ Do najważniejszych przesłanek o podjęciu tej decyzji należy zaliczyć chęć władz polskich: atomizacji społeczności ukraińskiej; ograniczenia działalności ukraińskiego podziemia nacjonalistycznego na Ziemiach Odzyskanych; izolacji osób podejrzewanych o współpracę z ukraińskim podziemiem nacjonalistycznym; skierowanie podejrzanych przed oblicze sądów; okresowa kontrola nad osobami uznawanymi za przedstawicieli elit ukraińskiej społeczności (np. duchowni) oraz próbę pozyskiwania przez organy bezpieczeństwa współpracowników i informacji na temat OUN i UPA.

Według Arkadiusza Kwiecińskiego w następstwie akcji „Wisła” w obozie umieszczono łącznie 3 873 osoby, w tym 916 kobiet i dziewcząt oraz 107 dzieci w wieku do 17 lat, w obozie zmarło 158 osób. W stosunku do 660 osób skierowano akty oskarżenia do Wojskowych Sądów Rejonowych, a 8 osób przekazano do dyspozycji urzędów bezpieczeństwa. W COP Jaworzno istniał rozbudowany system kar za najdrobniejsze nawet przewinienia; egzekwowali je głównie więźniowie funkcyjni i funkcjonariusze służby obozowej. Spośród kar wyróżnić należy: długotrwałe bieganie, czołganie się, skakanie

³ L. Wyszczelski, *Generał broni Karol Świerczewski*, Warszawa 1987. Odpisy dokumentów znajdujących się w aktach sprawy 129/48 Sądu Wojewódzkiego dla miasta stołecznego Warszawy IV Wydział Karny dotyczących gen. K. Świerczewskiego: Muzeum Wojska Polskiego, Dział Zbiorów Specjalnych-Magazyn Dokumentów i Rękopisów, nr inwentarzowy 58.664.

⁴ M. Zajączkowski, *Propagandowe uzasadnienie akcji „Wisła” w ówczesnej prasie polskiej*, [w] *Akcja „Wisła”*, red. J. Pisuliński, Warszawa 2003, s. 179 i n.

⁵ G. Pawlikowski, *Akcja „Wisła”. Między komunistyczną „praworządnością” a interesem państwa*, [w] *Wokół naruszeń praw człowieka*, red. W. Stankowski, K. Żarna, Oświęcim 2011, s. 121-132.

⁶ Zob.: Ł. Kamiński, *Obóz Jaworzno. Ukraiński etap*, [w] *Akcja „Wisła”*, red. J. Pisuliński, Warszawa 2003; Ł. Kamiński, *Ukraińcy w COP w oczach prokuratury wojskowej*, „Wrocławskie Studia Historii Najnowszej” 2001, t. 8; K. Miroszewski, *Centralny Obóz Pracy Jaworzno. Podobóz ukraiński (1947-1949)*, Katowice 2001; K. Miroszewski, *Ukraińcy i Łemkowie Centralnym Obozie Pracy Jaworzno*, [w] *Pamiętny rok 1947*, red. M. Ożóg, Rzeszów 2001.

⁷ 1947 kwiecień 23, Warszawa: Z protokołu nr 7 posiedzenia Biura Politycznego KC PPR: *Akcja „Wisła”. Dokumenty*, red. E. Miśiło, Warszawa 1993, s. 123-130.

tw. żabką; karne stójki, połączone często z trzymaniem obciążonych cegłami rąk nad głową, osadzanie w karczerze wypełnionym wodą, „ukraińskie procesje” czyli przepędzanie więźniów pomiędzy dwoma rzędami funkcjonariuszy obozowych i więźniów funkcyjnych, którzy bili pędzonych pałkami, prętami i deskami⁸, a także długotrwałe osadzenie w ciemnicy lub pojedynczej celi, „twarde łóżce”, czy tzw. „dni postne”⁹.

W okresie Polski Ludowej kwestie związane z akcją „Wisła” i COP w Jaworznie podlegały cenzurze i wykładni ideologicznej. Dopiero demokratyzacja stosunków politycznych w Polsce po 1989 r. umożliwiła podjęcie w debacie publicznej tych zagadnień w kontekście relacji polsko-ukraińskich i nowej polityki historycznej państwa polskiego. Akcja „Wisła” i COP „Jaworzno” były i są niezwykle ważnym elementem świadomości grupowej Ukraińców i Łemków w Polsce. Według przeprowadzonego w 2002 r. spisu ludności przynależność do ukraińskiej mniejszości narodowej w Polsce zadeklarowało 27 172 obywateli polskich, a do łemkowskiej 5 850, w 2011 r. odpowiednio 38 795 i 9 640 osób¹⁰.

Za próbę ostatecznego rozwiązania problemu zadośćuczynienia byłym więźniom narodowości ukraińskiej COP w Jaworznie należy uznać podjęcie w dniu 27 kwietnia 2004 r. uchwały w tej sprawie przez rząd Leszka Millera (Sojusz Lewicy Demokratycznej)¹¹. Podstawą prawną przyznania tych świadczeń był art. 82 ustawy z dnia 17 grudnia 1998 r. o emeryturach i rentach z Funduszu Ubezpieczeń Społecznych¹².

W wydanym przez Kancelarię Prezesa Rady Ministrów (KPRM) komunikacie podkreślano, że podstawą przyjęcia takiej uchwały był fakt, że do COP kierowano osoby bez wyroków sądowych, w obowiązującym stanie prawnym poszkodowani mogli dochodzić swoich roszczeń wyłącznie na drodze sądowej a w kilkunastu takich postępowaniach nie zapadły prawomocne wyroki sądowe; a także wskazywano brak jednoznacznych przepisów prawnych na podstawie których zadośćuczynienie mogło zostać wypłacone.

Rada Ministrów zdecydowała, że rekompensatą będzie przyznanie rent specjalnych w wysokości najniższej emerytury (w 2004 r. – 562,58 zł brutto) dla osób nie pobierających emerytury lub renty oraz połowa tej kwoty (281,29 zł brutto) dla pozostałych osób. Prawo do pełnej renty specjalnej miało być nabywane z chwilą ukończenia 60 lat przez kobiety i 65 lat przez mężczyzn. Połowa renty specjalnej miała być wypłacana byłemu więźniowi Jaworzna w momencie nabycia uprawnień emerytalno-rentowych na zasadach ogólnych, uzyskane świadczenia nie miały być dziedziczone po śmierci uprawnionych. Określenie trybu postępowania i dokumentowania wniosków o przyznanie świadczeń powierzono Kierownikowi Urzędu do spraw Kombatantów i Osób Represjonowanych (UdskIOR), którego zobligowano do współpracy z Zakładem

⁸ A. Kwieciński, *Śledztwo w sprawie zbrodni popełnionych w Centralnym Obozie Pracy w Jaworznie na obywatelach polskich narodowości ukraińskiej*, „Biuletyn IPN” 2001, nr 8, s. 21-23.

⁹ Wykaz więźniów ukaranych dyscyplinarnie w okresie 1 października 1948 r.-1 stycznia 1949 r.: Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, oddział w Katowicach, sygn. S 19/00/2k, t. 6, k. 1252.

¹⁰ G. Gudaszewski, *Demograficzno-społeczna charakterystyka obywateli polskich deklarujących „narodowość nie-polską” w Narodowym Spisie Powszechnym w 2002 roku*, [w] *Mniejszości narodowe w Polsce w świetle Narodowego Spisu Powszechnego z 2002 roku*, red. L. Adamczuk, S. Łodziński, Warszawa 2006, s. 96; *Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011. Raport z wyników*, Warszawa 2012, s. 106.

¹¹ Komunikat po Radzie Ministrów – 27 kwietnia 2004 r., s. 1.

¹² *Ustawa z 17 grudnia 1998 r. o emeryturach i rentach z Funduszu Ubezpieczeń Społecznych*: Dz.U. 1998, nr 162, poz. 1118, z zm.

Ubezpieczeń Społecznych (ZUS) i Związkiem Ukraińców w Polsce (ZUwP). UdsKiOR został wskazany przez Radę Ministrów jako instytucja odpowiedzialna za weryfikację wniosków składanych indywidualnie przez poszkodowanych oraz sprawdzenie czy zainteresowany nie był skazany prawomocnym wyrokiem sądu za działalność przeciwko państwu polskiemu. Lista zweryfikowanych pozytywnie osób, z opinią UdsKiOR, miała być przekazana do KPRM, a Premier miał przekazywać do ZUS celem realizacji. Według danych KPRM w grudniu 2003 r. żyło jeszcze 144 byłych ukraińskich więźniów COP w Jaworznie. W 2004 roku świadczenia miały być wypłacane po 1 lipca - przez okres 6 miesięcy. Zakładano, że jeżeli wszyscy wnioskodawcy otrzymają pełne świadczenie to obciążenie dla budżetu z tego tytułu miało wynieść 486 069 zł, w przypadku niższego świadczenia - 243 034 zł¹³. Podejmując uchwałę w sprawie byłych więźniów COP Jaworzno Rada Ministrów w swojej uchwale wykluczyła możliwość ubiegania się o to świadczenie osoby innej narodowości niż ukraińska. Wśród więźniów COP w Jaworznie liczebnie dominowali Ukraińcy, jednak do obozu kierowano również Łemków czy Polaków¹⁴.

Przyjęcie omawianej uchwały kończyło kilkunastoletni okres starań o zadośćuczynienie byłym więźniom COP Jaworzno przez polskie władze. Za pierwszą próbę przełamania tabu na temat akcji „Wisła” należy uznać przyjęcie 3 sierpnia 1990 r. przez Senat RP uchwały, w której potępiono przede wszystkim właściwą dla systemów totalitarnych zasadę odpowiedzialności zbiorowej; zapowiedziano dążenie do tego „by naprawione zostały, o ile to możliwe krzywdy powstałe w wyniku tek akcji”¹⁵.

Badania prezentujące długoletnie starania (do 2004 r.) o zadośćuczynienie, rekompensatę, prawa kombatanckie dla byłych więźniów COP w Jaworznie przedstawił prof. Roman Drozd w artykule „*Problem byłych więźniów Centralnego Obozu Pracy w Jaworznie w działalności Związku Ukraińców w Polsce*”¹⁶, większość materiałów wykorzystana w przywołanym artykule została opublikowana przez niego z zbiorze „*Związek Ukraińców w Polsce*”¹⁷.

Według ustaleń prof. R. Drozda pierwszym proponowanym przez Zarząd Główny ZUwP rozwiązaniem opisywanego problemu było nadanie ukraińskim więźniom COP Jaworzno statusu kombatananta przez nowelizację ustawy z dnia 24 stycznia 1991 r. „o kombatantach oraz niektórych osobach będących ofiarami represji wojennych i okresu powojennego”¹⁸. 1 grudnia 1994 r. Sejm odrzucił jednak poprawkę nadającą ukraińskim więźniom COP Jaworzna uprawnienia kombatanckie. Inicjatorem tej nowelizacji był poseł Unii Wolności narodowości ukraińskiej Mirosław Czech. Druga koncepcja ZUwP zakładała wykazanie na drodze postępowania karnego prowadzonego przez Prokuraturę w Katowicach bezprawnego charakteru uwięzienia ukraińskich więźniów COP Jaworzno i na tej podstawie domagania się praw kombatanckich, odszkodowa-

¹³ Komunikat po Radzie Ministrów..., s. 1.

¹⁴ Lista osób skierowanych do COP Jaworzno: Komisja..., t. 4, k. 614-620.

¹⁵ Uchwała Senatu RP potępiająca akcję «Wisła»: *Ukraińcy w Polsce 1989-1993. Kalendarium. Dokumenty. Informacje*, red. M. Czech, Warszawa 1993, s. 130-131.

¹⁶ R. Drozd, *Problem byłych więźniów Centralnego Obozu Pracy w Jaworznie w działalności Związku Ukraińców w Polsce*, portal Ukraińskiego Towarzystwa Historycznego w Polsce, strona internetowa <http://www.uitp.net.pl/index.php/opracowania/39-problem-bylych-wiezniow-jaworzna> (8 IX 2013 r.).

¹⁷ *Związek Ukraińców w Polsce w dokumentach z lat 1990-2005*, red. R. Drozd, Warszawa 2010.

¹⁸ Ustawa z 24 stycznia 1991 r. o kombatantach oraz niektórych osobach będących ofiarami represji wojennych i okresu powojennego Dz.U. 1991, nr 17, poz. 75 z zm.

nia, rekompensaty finansowej lub innej formy zadośćuczynienia. Mimo potwierdzenia przez Prokuraturę w Katowicach wniosków ZUWP osobom uwięzionym w ramach akcji „Wisła” odmówiono ostatecznie nadania praw kombatanckich czy wypłaty jednorazowego zadośćuczynienia¹⁹. Trzecia koncepcja, zakładała przyznanie rent specjalnych, m.in. z takim postulatem wystąpił podczas uroczystości 55 rocznicy akcji „Wisła” Myron Kertyczak, prezes Związku Ukraińców w Polsce.

Po przyjęciu przez rząd Leszka Millera w 2004 r. uchwały w sprawie ukraińskich więźniów COP w Jaworznie weryfikowaniem spełnienia przesłanek przez osoby występujące z wnioskiem o przyznanie świadczenia zajmował się UdsKiOR we współpracy z Instytutem Pamięci Narodowej. Według udostępnionych autorowi przez Tomasza Lisa z Biura Dyrektora Generalnego UdsKiOR danych wynika, że z wnioskiem o przyznanie świadczenia wystąpiło 330 osób, w 2004 r. – 111, w 2005 r. – 133, w 2006 r. – 16, w 2007 r. – 5, w 2008 r. – 6, w 2009 r. – 1. W 58 przypadkach nie udało się ustalić daty wystąpienia ze względu na fakt, że wnioskodawcy albo zwracali się drogą elektroniczną do pracowników Urzędu którzy już w nim nie pracują; albo dane były przekazywane zbiorczo. Znacznie większa liczba złożonych wniosków od danych posiadanych przez Radę Ministrów może świadczyć o tym, że część byłych więźniów nie angażowała się w działalność ukraińskich lub łemkowskich organizacji społecznych lub nie przyznawała się wcześniej do pobytu w COP Jaworzno. Za udokumentowanego pierwszego wnioskodawcę należy uznać Andrzeja Wownysza (wniosek został zarejestrowany 21 lipca 2004 r.), za ostatniego Paraskewię Dziadosz (5 marca 2009 r.). Po przeprowadzeniu postępowania sprawdzającego Urząd 294 osoby uznał za zweryfikowanych pozytywnie i 36 negatywnie. Negatywna weryfikacja wynikała z następujących przesłanek: nie odnaleziono archiwalnego potwierdzenia pobytu w COP Jaworzno, osoby nie deklarowały narodowości ukraińskiej, lub były skazane za działalność antypolską; wystarczyło wystąpienie tylko jednej z tych przesłanek dla negatywnej weryfikacji²⁰. W przypadku stwierdzenia, iż wnioskodawca spełniał przesłanki zawarte w uchwale Rady Ministrów Kierownik UdsKiOR występował do Kancelarii Premiera z wnioskiem o przyznanie świadczenia. Po złożeniu takiego wniosku Premier podejmował stosowną decyzję, którą przekazywano do realizacji przez ZUS. Nie oznacza to, że wszyscy pozytywnie zweryfikowani otrzymali świadczenia, część z nich zmarła przed podjęciem wiążącej decyzji lub wypłatą pierwszego świadczenia²¹.

Prowadzone przez katowicką Prokuraturę (1991-1995; sygn. V DS/18/95/5), Okręgową i Oddziałową Komisję Badania Zbrodni Przeciw Narodowi Polskiemu w Katowicach śledztwo w sprawie (1996-2007; sygn. S 19/00/2k) znęcania się funkcjonariuszy Urzędów Bezpieczeństwa Publicznego i strażników COP w Jaworznie nad osadzonymi tam obywatelami polskimi narodowości ukraińskiej zostało ostatecznie umorzone 28 lutego 2007 r.²²

¹⁹ R. Drozd, *Problem byłych więźniów...*, (8 IX 2013 r.).

²⁰ Pismo z 12 lipca 2012 r. Tomasza Lisa z Biura Dyrektora Generalnego UdsKiOR do autora, s. 1-9 (zbiory własne).

²¹ Pismo z 12 lipca 2012, r. ..., s. 1-9.

²² Wniosek o wszczęcie postępowania karnego w sprawie zbrodni popełnionych na ludności ukraińskiej w COP w Jaworznie w latach 1947-1949; Postanowienie z 7 sierpnia 1991 r. o wszczęciu śledztwa; Postanowienie z 8 listopada 1995 r. o umorzeniu śledztwa sygn. DS/18/95/5; Postanowienie z dnia 28 lutego 2007 r. o umorzeniu śledztwa sygn. 19/00/2k: Komisja..., t. 1, k. 1-15; t. 12, k. 1772-1857, t. 28, k. 5189-5310; Zażalenie na postanowienie o umorzeniu postępowania złożyła Maria Prokop z Ostródy (7 luty 2010 r.), Sąd Okręgowy,

Kwestia byłych ukraińskich więźniów COP w Jaworznie przez wiele lat niekorzystnie rzutowała na relacje polsko-ukraińskie na poziomie krajowym i międzynarodowym. Uregulowanie tej sprawy powinno być elementem prowadzonego dialogu i próby rozwiązania innych problemów wynikających z wzajemnych zaszczości historycznych. Wszystkie zainteresowane strony przedstawiając propozycje rozwiązań powinny pamiętać zarówno o poszanowaniu zasad praw człowieka i okolicznościach w jakich doszło do radykalnego zaostrenia i zantagonizowania wzajemnych relacji.

BIBLIOGRAFIA:

Źródła archiwalne

Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, oddział w Katowicach: - Akta śledztwa sygn. S 19/00/2k', t. 1-30.

Muzeum Wojska Polskiego, Dział Zbiorów Specjalnych-Magazyn Dokumentów i Rękopisów: - Odpisy dokumentów znajdujących się w aktach sprawy 129/48 Sądu Wojewódzkiego dla miasta stołecznego Warszawy IV Wydział Karny dotyczących gen. K. Świerczewskiego - nr inwentarzowy 58.664.

Zbiory własne: Komunikat po Radzie Ministrów z 27 kwietnia 2004; Pismo z 12 lipca 2012 r. Tomasza Lisa z Biura Dyrektora Generalnego UdsKiOR do autora.

Źródła opublikowane

Akcja „Wisła”. Dokumenty, [red.] E. Misilo, Warszawa 1993.

Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011. Raport z wyników, Warszawa 2012.

Ukraińcy w Polsce 1989-1993. Kalendarium. Dokumenty. Informacje, [red.] M. Czech, Warszawa 1993.

Związek Ukraińców w Polsce w dokumentach z lat 1990-2005, [red.] R. Drozd, Warszawa 2010.

Akty prawne

Ustawa z 17 grudnia 1998 r. o emeryturach i rentach z Funduszu Ubezpieczeń Społecznych: Dz.U. 1998 nr 162 poz. 1118, z zm.

Ustawa z 24 stycznia 1991 r. o kombatantach oraz niektórych osobach będących ofiarami represji wojennych i okresu powojennego Dz.U. 1991, nr 17, poz. 75 z zm.

Opracowania

Drozd R., *Problem byłych więźniów Centralnego Obozu Pracy w Jaworznie w działalności Związku Ukraińców w Polsce*, portal Ukraińskiego Towarzystwa Historycznego w Polsce, strona internetowa <http://www.uitp.net.pl/index.php/opracowania/39-problem-bylych-wiezniow-jaworzna> (8 września 2013 r.).

Gudaszewski G., *Demograficzno-społeczna charakterystyka obywateli polskich deklarujących „narodowość niepolską” w Narodowym Spisie Powszechnym w 2002 roku*, [w] *Mniejszości narodowe w Polsce w świetle Narodowego Spisu Powszechnego z 2002 roku*, red. L. Adamczuk, S. Łodziński, Warszawa 2006.

Kamiński Ł., *Obóz Jaworzno. Ukraiński etap*, [w] *Akcja „Wisła”*, red. J. Pisuliński, Warszawa 2003.

Kamiński Ł., *Ukraińcy w COP w oczach prokuratury wojskowej*, „Wrocławskie Studia Historii Najnowszej” 2001, t. 8.

Kwieciński A., *Śledztwo w sprawie zbrodni popełnionych w Centralnym Obozie Pracy w Jaworznie na obywatelach polskich narodowości ukraińskiej*, „Biuletyn IPN” 2001, nr 8.

Mirowszewski K., *Centralny Obóz Pracy Jaworzno. Podobóz ukraiński (1947-1949)*, Katowice 2001.

Mirowszewski K., *Ukraińcy i Łemkowie Centralnym Obozie Pracy Jaworzno*, [w] *Pamiętny rok 1947*, red. M. Ożóg, Rzeszów 2001.

Motyka G., *Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła”. Konflikt polsko-ukraiński 1943-1947*, Kraków 2011.

Motyka G., *Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943-1948*, Warszawa 1999.

Pawlikowski G., *Akcja „Wisła”. Między komunistyczną „praworządnością” a interesem państwa*, [w] *Wokół naruszeń praw człowieka*, red. W. Stankowski, K. Żarna, Oświęcim 2011.

Piętowski W., *Stosunki polsko-ukraińskie po wybuchu II wojny światowej*. Zarys, Czarna 1988.

Pisuliński J., *Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944-1947*, Rzeszów 2009.

Poliszczuk W., *Akcja „Wisła”. Próba oceny*, Toronto 1997.

Prus E., *Operacja „Wisła”. Fakty-fikcje-refleksje*, Wrocław 1994.

Skrzynecki P. (Brzoza L.), *Wysiedlenie ludności ukraińskiej z Polski w latach 1944-1946*, Warszawa 1988.

Szcześniak A. B., Szota W. Z., *Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce*, Warszawa 1973.

Tłomacki A., *Akcja „Wisła” w powiecie bialskim na tle walki politycznej i zbrojnej w latach 1944-1947*, Biała-Podlaska-Warszawa 2003.

Wyszczelski L., *Generał broni Karol Świerczewski*, Warszawa 1987.

Zajączkowski M., *Propagandowe uzasadnienie akcji „Wisła” w ówczesnej prasie polskiej*, [w] *Akcja „Wisła”*, red. J. Pisuliński, Warszawa 2003.

Аннотация

Гжегож Павликовски

Между коммунистическим а демократическим правом. Проблем бывших украинских заключенных в Центральном лагере труда в Явожне.

27-го апреля 2004 года правительство премьер-министра Лешека Миллера признало особые пенсии бывшим заключенным Центрального лагеря труда в Явожне, осажденным в 1947 году в рамках акции «Висла». Условия предоставления пособий были следующие: принадлежность к украинской национальности и отсутствие доказательств преступной деятельности против населению и государству. 330 лиц подало заявки на такие пособия. Проверкой заявок занималось Управление по делам ветеранов и Институт национальной памяти. В итоге 294 случаев было проверено положительно, а 36 отрицательно. Предоставление специальных пенсий закончило официальные усилия Ассоциации украинцев в Польше о компенсацию за незаконное лишение свободы и заключение в этом лагере.

Summary

Grzegorz Pawlikowski

Between the communist and the democratic law. The problem of Ukrainian former prisoners of the Central Labour Camp in Jaworzno.

On 27th April 2004 the government of Leszek Miller granted special pensions to former prisoners of the Central Labour Camp in Jaworzno put in it in 1947 as part of the Vistula campain. The conditions for granting benefits were: belonging to the Ukrainian nationality and lack of proof of criminality for actions against the Polish state. 330 people applied for the benefit, in 2004 - 111, in 2005-133, in 2006-16, in 2008 - 6, in 2009-1. 58 cases did not have set dates of applications. The Office of Veterans Affairs and the Institute of National Remembrance dealt with verification of applications. Following that examination, 294 persons were considered verified positively and 36 negatively. The granting of special pensions ended the Association of Ukrainians in Poland official efforts for compensation for wrongful imprisonment and stay in that camp.

Marcin Cybulski
(Lublin)

Tak różni – tak podobni. Filmy Leonida Gajdaja i Stanisława Barei jako zwierciadło epoki

Słowa kluczowe: Leonid Gajdaj, Stanisław Bareja, film, komedia radziecka, komedia polska, PRL.
Keywords: Leonid Gayday, Stanisław Bareja, movie, soviet comedy, polish comedy, Polish People's Republic

Dwóch wybitnych twórców filmowych tworzących w Związku Radzieckim i Polsce Ludowej, czyli Leonida Gajdaja i Stanisława Bareję, niewątpliwie łączą szczególne okoliczności kulturowe i historyczne, w których przyszło im tworzyć. Za bezwzględnie wspólny mianownik ich twórczości należy także uznać komedię filmową jako podstawowy kierunek poszukiwań gatunkowych, które obaj obrali. Wreszcie łączy ich olbrzymia popularność wśród filmowej widowni, która z obydwu uczyniła twórców kulturowych. Co więcej, ich sława przeżyła ich samych, bowiem popularność Gajdaja w Rosji, jak również Barei w Polsce nie maleje, mimo że od śmierci pierwszego minęło ponad dwadzieścia lat, a drugiego – niemal trzydzieści. Można zatem śmiało powiedzieć, że na filmach obu twórców „wychowują się” już całkiem nowe pokolenia widzów, których nie było jeszcze na świecie, gdy reżyserzy ci stawali za kamerą.

Czy oznacza to jednak, że twórczość obu tych reżyserów potraktować można jako dość prostą paralełę realizowaną w dwóch krajach znajdujących się do początku lat 90. za „żelazną kurtyną”? Wydaje się, że takie stwierdzenie byłoby zbyt aprioryczne. Jakkolwiek obydwu twórców łączy zarówno sytuacja artysty działającego w określonych warunkach, jak i tworzywo filmowe, którym się posługują, to jednak zachodzą między nimi także istotne różnice. Niniejszy szkic ma za zadanie podjęcie próby wypunktowania zarówno najważniejszych cech wspólnych, jak i różnic w twórczości filmowej Leonida Gajdaja i Stanisława Barei.

Gajdaj (1923-1993) i Bareja (1929-1987) są mniej więcej rówieśnikami. Kilka lat młodszy polski reżyser siłą rzeczy nieco później rozpoczął swoją pracę reżyserską, na nieco późniejszy okres przypada też początek jego wielkiej popularności (są to lata 70., podczas gdy popularność Gajdaja jako reżysera datuje się już na dekadę wcześniejszą). Porównanie to jednak byłoby niepełne bez zarysowania krótkiego tła sytuacji w obu kinematografiach w owym czasie, ponieważ nierozzerwalny związek kultury z polityką był faktem, który miał wówczas zasadniczy wpływ na kształt powstających filmów. Mimo pozornego podobieństwa, sytuacja w Związku Radzieckim i Polsce Ludowej nie była w tym zakresie tożsama.

Najbardziej zbliżone warunki dla twórczości filmowej i w ogóle kulturalnej istniały w obu krajach w ciągu pierwszych kilku lat po drugiej wojnie światowej. W Związku Radzieckim we wszystkich dziedzinach życia kontynuowano wówczas politykę stalinizmu, która to sprowadzała się do wdrażania zasad realnego socjalizmu także w kinie¹. Z uwagi na wybuch wojny, w latach 40. (zarówno w czasie trwania konfliktu, jak i w latach następnym) do tej ideologii w większym stopniu dołączono pierwiastek narodo-wo-patriotyczny². W roku 1948 ogłoszono partyjną rezolucję na temat kinematografii, która w efekcie zaostrzyła jeszcze cenzurę i przekreśliła szanse na tworzenie filmów innych niż schematyczne agitki³. Analogiczna sytuacja miała miejsce w Polsce po ukonstytuowaniu się nowej sytuacji ustrojowej. Na schyłek lat 40. i początek 50. przypada chyba najmniej interesujący okres w historii naszego kina powojennego, które wprzęgnięte zostało w system cenzury i restrykcyjnych wymogów ideologicznych⁴. Sytuacja zmieniła się dopiero w połowie lat 50. – zakończył się stalinizm, a po dojściu do władzy ekipy Władysława Gomułki nastąpił okres czasowej liberalizacji, tzw. „odwilży” politycznej, co miało oczywisty wpływ na kulturę i sztukę. Ta okresowa liberalizacja zaszła także w Związku Radzieckim. W obydwu krajach do głosu doszły nowe generacje reżyserów filmowych (co w Polsce zaowocowało m.in. powstaniem tzw. szkoły polskiej, jednego z najważniejszych nurtów w rodzimym kinie artystycznym), jednak w kolejnej dekadzie doszło do ponownego zaostrzenia cenzury i zawężenia kręgu swobody w wypowiedzi filmowej. Trzeba tu jednak zaznaczyć, że począwszy od „odwilży” lat 50. zakres ten w Polsce Ludowej pozostawał już zawsze zdecydowanie większy niż w Związku Radzieckim. Tematy oraz sposoby ich podejmowania, które stawały się możliwe do realizowania w Polsce (mimo nieuniknionych problemów z cenzurą), w ZSRR musiały pozostawać nietknięte lub też należało je ukrywać znacznie głębiej przed czujnym okiem cenzora. Właściwie dopiero w schyłkowych latach PRL-u oraz *pieriestrojki* w Związku Radzieckim (czyli pod koniec lat 80.) cenzura zelżała na tyle, że sytuacja w tym względzie stała się w obu krajach dość podobna.

Rozważania te są o tyle istotne, że porównując twórczość Gajdaja i Barei, należy pamiętać, że ten pierwszy zmuszony był pracować w warunkach trudniejszych pod względem politycznym, co odbijało się na z zasady łagodniejszym tonie krytyki społecznej w jego filmach (przynajmniej w porównaniu z późnymi filmami Barei). Do

¹ Na ten temat zob. np. M. Hendrykowski, *Uśmiech Stalina, czyli jak polubić socrealizm*, „Kwartalnik Filmowy” 2003, nr 41-42, s. 65-89.

² J. Wojnicka, *Kino stalinowskie*, [w] *Historia kina*, t. 2, *Kino klasyczne*, red. T. Lubelski, I. Sowińska, R. Sysko, Kraków 2011, s. 300.

³ Por. J. Płażewski, *Historia filmu*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1995, s. 169.

⁴ Tamże, s. 173.